

अथ आत्मपद-प्रक्रिया ।

एधं वृद्धौ । एधते प्रैधते । तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानम् तीक्षणीकरणम् । तत्र तेजतेः क्षमायाम् – तितिक्षते । जभ गात्र विनामो जृम्भणम् ।

२१८. रधिजभोर्नुम् सर्वेश्वरे ।

जम्भते । पण पन व्यवहारे स्तुतौ च । गुपूधूपेति आयः । अन्यधातु-त्वात् परपदम् । पणायति, एवं पनायतीत्यादि ।

२२०. मूर्द्धन्यन्तादायो न व्यवहारे ।

पणते । कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।

१२१. कमेर्णिङ् ।

अत्र डित्त्वेऽपि वृष्णीन्द्रः, ईशस्यैव निषेधेन । कामयते ।

अथ भ्वादौ आत्मपद प्रक्रिया दर्शयते । प्रैधते इति-उपेन्द्राद्वय हर इत्यादौ इणेधौ विनेति इणेधोर्वर्जनान्त्र अरामहरः ।

अमृता०—२१८. रधीति रधिंहिसा-संराध्योः, जभ गात्र विनामे, एतयो रुत्तरे नुमागमो भवति सर्वेश्वरे परे । सर्वेश्वर इति किम्—जम्भते । भूतेश-त-अजम्भिष्ठ । अधो-जजम्भे ।

अमृता०—२२०. मूर्द्धन्यन्तादिति । व्यवहारे अर्थे वर्तमानात् मूर्द्धन्यन्तात् पण धातोरुत्तरे आय् प्रत्ययो न स्यात् । पणते व्यवहरतीत्यर्थः । आय् ईयङ् कमे णिङ् रामधातु-केतुवेति विभाषया आय् । पणाय्यते पष्यते । अपणायीत् अपणिष्ठ । वेत्यर्थः । पणायति स्तौतीत्येवार्थः ।

अमृता०—२२१. कमेरिति । कमु कान्तौ धातोरुत्तरे णिङ् प्रत्ययो भवति । डित्त्व-मात्मपदार्थम् । अत्र डित्त्वेऽपति-डित्त्वात् णिङः कंसारित्वे सत्यपिधातो वृष्णीन्द्रः स्यादवः;

बाल०—एधं वृद्धाविति । सविष्णुचक्रपाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, स तु विष्णुचक्रस्य प्रसङ्गे नोत्तेखाद् ग्रन्थकृतामनभीष्ट इति ज्ञेयम् प्रैधत इति इणेधौ विनेति न अराम हरः । तत्रैति निशानेऽर्थे ।

बाल०—रधि । रधं हिंहिसाच्चेत्यस्य जभधातोश्च सर्वेश्वरे विषये नुम् भवति । सर्वेश्वरे विषये इति व्याख्यानात् निष्ठा सेट्क गुरुमद्विष्णुजनान्तात् प्रत्ययान्ताच्च भावे लक्ष्म्याम् डाप इत्यनेन डापा जम्मेति सेत्यस्यति । अन्यधातुत्वात् परपदमिति आत्मपद-विधानलक्षणभावादिति भावः । पनायतीति स्तौतीत्यर्थः ॥२१८॥

बाल०—मूर्द्धं । व्यवपारेऽर्थे वर्तमानात् मूर्द्धन्यान्तात् पणधातोरुत्तरे आयो न भवति । पणत इति व्यवहारोऽत्रार्थः ॥२२१॥

२२२. णेर्होऽनिडादौ रामधातुके ।

२२३. इङ्वदिटि च ।

काम्यते कम्यते । ष्यन्तत्वादङ् ।

२२४. अशास्वृदित उद्धवस्य वामनः ।

२२५. लघु युक्त-धात्वक्षरपरस्य नरस्य सन्निमित्तकार्यम् ।

यतः—ईशस्य न गोविन्दवृष्णीन्द्रावित्यनेन ईशस्य हि वृष्णीन्द्र—निषेधः कृतो न तु दशावतारस्य । ननु यदि कंसारौ ईशस्यैव गोविन्द—वृष्णीन्द्रौ निषिध्येते कथं तर्हि कामयते इत्यत्र डित्त्वेऽपीशस्य गोविन्दः कृत इति चेत्? तदुच्यते—यदा कमे रुत्तरे णिङ् तिष्ठति तदा णिङः प्रत्ययत्वात् तनिमित्ती क्रुत्य गोविन्दादिकं क्रियते । इह कमु धातो रुद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः यदा तु णिङ् प्रत्ययान्तः “कामि” रित्येव धातु संज्ञां लभते तदा कंसारिप्रत्ययस्य परत्वाभावात् गोविन्द वाध इति विवेच्यम् ।

अमृता०—२२२. णेर्हर इति । नविद्यते इट् आदौ यस्य सोऽनिडादिः । ताहशि रामधातुके परे णेर्हरो भवति । य, इय्, गोविन्द-वृष्णीन्द्रत्रिविक्रमाणामपवादोऽयम् ।

अमृता०—२२३—इण्वदिटीति । इण् वदिटि च परे णि प्रत्ययस्य हरः स्यात् । चेण्वदिटीत्यत्र चुरादि णेरेव हरो मन्तव्यो न तु प्रेरणादिणेनंवा स्वार्थणेः । चुरादिष्यन्तस्यैव सहजसर्वेश्वरान्तत्ववक्ष्यमाणत्वात् । अन्यष्यन्तस्यतु सहज सर्वेश्वरान्तत्वा स्वीकारादिष्वदिट् प्रसङ्गोऽपि नैव सम्भवतीति ध्येयम् । अनिडादाविति किम्—कामयिता । ष्यन्तत्वादङ्गीति-णिश्रि द्रु सु कमिभ्य इत्यनेनेति शेषः ।

अमृता०—२२४. अशास्विति । शासुश्च श्रद्धिच्च शास्वृदित्, तद्वर्जितस्य धातोरुद्धवस्य वामनो मवति, अङ् परे णौ । अशास्विति किम्—अशशास्त् अययाचत ।

अमृता०—२२५. लधिवति । लघुयुक्तं वामनान्वितं धात्वक्षरं हरं यस्मात्, तथाभूतस्य नरस्य सन्निमित्तकार्यं भवति अङ् परे णौ इति शेषः ।

बाल०—कमेरुत्तरे णिङ् भवति । अत्र डित्त्वेऽपीति डित्त्वात् कंसारित्वम् भवति । कंसारिषु ईशस्यैव वृष्णीन्द्रनिषेध उक्तः अत्र त्वीशस्याभावात् वृष्णीन्द्रो भवत्येव । ईशस्येति किम्-कामयते इति पूर्वमेवोक्तं तथाप्यत्र किमर्थमिदमुक्तमिति न निश्चन्मः॥२२१॥

बाल०—णेर्हरो । अनिडादौ इडादि-रामधातुके भिन्ने रामधातुके परे णेर्हरो भवति ॥२२२॥

बाल०—इण्व । इण्वदिटि च परे णेर्हरो भवति । कम्यत इति णिङभाव पक्षे । इडादि रामधातुके तु कामयिता चोरयिता अनिडादावित्यत्र अनिटीति वा पाठः ॥२२३॥

बाल०—अशा । शास्वृद्धद्वयामन्यस्य धातोरुद्धवस्य वामनो भवति ॥२२४॥

बाल०—लघु । लघुयुक्तधात्वक्षरं परं यस्मात् ताहशस्य नरस्य सन्निमित्तकार्यं भवति ॥२२५॥

२२६. नरारामस्येरामः सनि ।

२२७. तत् परस्य नरलघो त्रिविक्रमः ।

२२८. अङ् परे णौ, नतु दशावतारादर्शने ।

गेर्हरः, अचीकमत । णिङभावपक्षे—अचकमत ।

२२९. णे नं हर आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येषु ।

इत्नौ तु छन्दस्येव । कामयाश्वके । अय गतौ । अयते ।

२३०. प्रपरा परीणो ररामस्य लत्वमयतौ ।

अमृता०—२२६. नरेति । सन् प्रत्यंये परे नरारामस्य स्थाने इरामः स्यात् । तेन-
अचिकमत इति स्थितम् ।

अमृता०—२२७. तत्परस्येति । लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य लघुभूत नरस्य त्रिविक्रमो
भवति । तेन अचीकमत इति सिद्धम् ।

अमृता०—२२८. अङ् पर इति । अङ् परो यस्मात् ताट्टिणी परे सति उपरि-
विहितं वामनादि कार्यत्रयं भवति । किन्तु यदि तत्र दशावतारवर्णस्यादर्शनं स्यात्तर्हि-
तानि कार्याणि न भवन्तीत्यर्थः । अचीकमतेति—उद्धवस्यवामने कृते पश्चाद्द्विवचनम् ।
पक्षे अचकमतेति—प्यन्तत्वाभावेऽपि ण श्रीत्यादौ पृथक्त्वेन कमेर्ग्रहणात् अङ् भवत्येव, न
तु सन्निमित्त कार्यम्, अङ् परस्य णे—रभावात् । नतु दशावतारादर्शने, यथा—अचकथत् ।
लघुयुक्तेति किम्—अजजागरत्, अलुलोकत् ।

अमृता०—२२९. णे नं हर इति । आमादिषु प्रत्ययेषु परेषु गेर्हरो न भवति । पूर्वेण
प्राप्ते हरे निषेधोऽयम् ।

इत्नौ त्त्वति—इत्नु प्रत्यये परे तु छन्दसि एव णे हंरौ न भवति, भाषायान्तु
भवत्येव । अन्तादिपदाहरणानि यथा—मण्डयन्तः, दयालुः, स्पृहयाय्वः, स्तनयित्नुः
कारयिष्णुः । एते सर्वे कृदन्ताः । णिङभावपक्षे चकमे कमिता इत्यादि । ननु—“उदयति
विततोद्वर्षिमरज्जाविति” मावे कथमात्मपदिनः अयतेः शत्रु प्रत्ययः? मैवम् श्रूयताम्—
अटपटकिटेत्यादौगत्यर्थे भ्वादिः इधातुः परपदो चास्ति, तस्यैवेदं रूपं ज्ञेयम् ।

अमृता०—२३०. प्रपरेति । अय धातौ परे प्र-परा-परि इत्यब्ययत्रयस्य ररामस्य
स्थाने लराम आदिश्यते । ननु रघुलघु इत्यादिवदत्रापि र-लयोरेकत्व श्रवणात् सिद्धमेव

बाल०—नरा । सनि परे नरारामस्य स्थाने इरामो भवति ॥२२६॥

बाल०—तत्पर । तत्परस्य लघुयुक्त-धात्वक्षरपरस्य नरलघोस्त्रिविक्रमो भवति ॥

बाल०—अङ् । अङ् परो यस्मात् ताट्टिणी परे वामनादिकं भवति । दशावतारा-
दर्शने तु वामनादिकं न भवति । प्रत्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते । अचकमतेति प्यन्तत्वभावेऽपि
'णिश्रिद्रुस्तुकमिभ्य' इत्यदिना अङ् भवत्येव ॥२२८॥

बाल०—णे नं । आमादिषु परेषु गेर्हरो न भवति ॥२२९॥

प्लायते पलायते पल्ययते ।

२३१. अयासदयेभ्य आमधोक्षजे ।

अयाश्चक्रे । ओ प्यायी वृद्धौ । ओ ई रामदितौ । प्यायते ।

२३२. दीप् जनी बुध्यति पूरी तायि प्यायिभ्य इण् वाभूतेशते कर्त्तरि ।

२३३. पदस्तु नित्यम् ।

इणस्त हरः; अप्यायि अप्यायिष्ट ।

२३४. प्यायः पी यड्धोक्षजयोः ।

लत्वं, ततः किमनेन विधानेतेति चेत्तदुच्यते,—रघु लघु इत्यादौ शब्द द्वयोरेव प्रयोग-प्रसिद्धे विकल्पत्वमिष्टम् । इहतु प्रायत इत्यादि रूपस्याप्रसिद्धे लंत्वस्य नित्यविधानं रत्वस्योपमर्दकरूपमिति सन्ध्येयम् ।

अमृता०—२३१. अयासेति । अधोक्षजे परे अयगतौ, आस उपवेशने, दयदानगति-रक्षणेषु इत्येतेभ्य उत्तरे आम् प्रत्ययो भवति । अप्राप्ते विधानमिदम् । अस्-भुवोरनुप्रयोगे-अयामास, अयाम्बभूव इत्यपि वोध्यम् ।

अमृता०—२३२. दीप् जनीति । कर्त्तरि वाच्ये भूतेशस्य ते प्रत्यये परे दीप् दीप्तौ जनी प्रादुभवि बुध अवगमने पूरी आप्यायने तायि विस्तारपालनयोः ओप्यायी वृद्धौ इत्येतेभ्य उत्तरे इण् वा स्यात् । कर्त्तरि अप्राप्ते विभाषेयम् । बुध्यतीति निर्देशात् भ्वादेस्तु बुधधातो निरासः । ते इति किम्—अप्यायिषाताम् ।

अमृता०—२३३. पदस्त्वति । कर्त्तरि भूतेश-ते परे पद गतावित्यस्मदुत्तरे नित्यमेव इण् स्यात् । सेरपवादोऽयम् । त इति किम्—उदपत्साताम् ।

अमृता०—२३४. प्याय इति । यडि अधोक्षजे च परे ओ प्यायीधातोः पी रित्यादिश्यते । अत्रादेशस्य एक वर्णत्वाभावान्नह्यन्ते प्रवृत्तिः, किन्तु समुदायस्थाने । पीप्ये

बाल०—इत्नौ । इत्नौ परे तु च्छन्दस्येव जेहरो न भवति भाषायान्तु जेहरो भवत्येव । अन्तादिषु पञ्चसु उदाहरणानि कृतप्रकरणे वक्ष्यन्ते ॥२३०॥

बाल०—प्र-परा । अयधातौ परे प्र-परा परीणां ररामस्य स्थाने लरामो भवति । प्रपरापरीणामिति सान्निध्यात् अयतेरेव प्रपरापरयो गृह्यन्ते, तेन प्रगता आयका यस्मात् स प्रायको देश इत्यादौ न भवति ॥२३१॥

बाल०—अया । अधोक्षजे परे अय गतौ, आस उपवेशने, दय दान-गति-रक्षण-हिंसा-दानेषु इत्येतेभ्य उत्तरे आम् भवति ॥२३२॥

बाल०—दीप् । दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुभवि, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने, अयृ

असंयोगपूर्वस्येत्यादिना यः, पिष्ये पिष्याते पिष्यिरे । कासृ दीप्तौ ।
कासते कासाच्चके पूरी सौधैरिति भाषावृत्तिः । कासृ कास रोगशब्दे ।
अस्मादेवामिति काशिका । अतो मतभेदादुभयोरपि विकल्प इति केचित् ।
गाङ् गतौ । गाते गाते गाते गासे इत्यादि । गीयते । कालापास्तु
दासोदरेत्यादौ गायतीति निर्दिश्य गायते इत्येव मन्यन्ते । देङ् पालने ।
दयते, दीयते । स्था-दासोदरयोरिति—अदिति, अदिषाताम् ।

२३५. देङः सनरस्य दिगिरधोक्षजे ।

दिग्ये । गुप गोपन-कुत्सनयोः । गोपते । कुत्सायाम्-जुगुप्सते ।
मान विचरणे पूजायाच्च ।

इति—आदेशादनन्तरं यरामः, ततः स्थानिवत्त्वात् पी शब्दस्य द्विवचनम्, नरस्य वामनः ।
कासृ दीप्ताविति—दीप्त्यर्थे तालव्यन्तस्य प्रसिद्ध-त्वेऽपि दन्त्यान्तस्यापि प्रयोगोऽस्तीति
प्रमाणयति भाषावृत्तिधृतभट्ट प्रयोगेण—कासाच्चके इत्यादिना । तत्र च भट्टीकाकृता
मलिलनाथेन—“कासाच्चके चकाशे” इति यद व्याख्यातं तदपि सञ्ज्ञतम् । “कासते कफजे
शब्दे दीप्तौ चायं प्रयोगतः” इत्याख्यातचन्द्रिकाभिधानात् । काशिका तु शब्द कुत्सायामि-
त्यर्थकादेव कासृ धातोराम् मन्यते नतु दीप्त्यर्थकस्य तत्र शब्दकुत्सा कासरोगशब्द इत्यर्थः ।
एवं भाषावृत्तिकाशिकयो रर्थविषये मतभेदं दृष्टा केचिदुभयोरिप चार्थकस्य विभाषया
आम् मन्यन्ते । वस्तुतस्तु “अनेकसर्वेश्वर कासिभ्यामिति सूत्रे अविशेषेण कासृग्रहणादुभा-
भ्यामेव नित्यमाम् भवति । कुत्रचित्तदरहितः प्रयोगो दृष्टं श्रेत्तदा केषाच्चिदावकल्प-मतेन
तत्समाधेयम् ।

गाते इति द्विवचने वहुवचने च; प्रागेव शपोऽरामेण सह प्रकृतेः सन्धिस्ततः
कार्यान्तरं, प्रकृत्याश्रितकार्यस्यान्तरञ्जन्त्वात्, यावत्सम्भवस्तावद् विधिरिति न्यायाच्च ।
अन्यथा द्विवचने “अत आइस्तथयो” रित्यस्य प्रसक्तिः, तथा वहुवचने अन्ते-प्रत्ययस्य
न-ग्रामहराभाव-प्रसक्तिश्च स्यादिति सन्धेयम् । कालापास्तु इति—ईराम विद्यानसूत्रे
गायतीति स्तिपा निर्देशात् गैशब्दे इत्यस्यैव भावकर्मणोरीरामं मन्यन्ते कालापा; नतु
गाङ् इत्यस्य, तत्र गातीति निर्देशाभावादित्यर्थः ।

अदितेति—वामन वैष्णवाभ्यामिति सेहरः ।

अमृतां—२३५. देङ इति । अधोक्षजे परे नरसहितस्य देङो दिगिरित्यादेशो
भवति । सनरस्येति किम्—दिदिग्ये इति माभूत ।

विस्तार-पालनयोः, ओप्यायी वृद्धौ इत्येतेभ्य उत्तरे कर्त्तरि वाच्ये भूतेश-ते परे इण् वा
भवति । बुध्यतीति निर्देशात् भवादेन्न ग्रहणम् ॥२३३॥

बाल०—पद । कर्त्तरि वाच्ये भूतेश ते परे पदगतावित्येतस्मादुत्तरे इण् नित्यं
भवति । २३४॥

२३६. मान वध दान शान्त्यः सन्नीरामश्च नरस्य ।

मीमांसते । पूजायां—मानते । वध वन्धने निन्दायाच्च । वधते । निन्दायां—बीभत्सते, बीभत्साच्चक्रे । वर्गादित्वाच्छसु ददेति न—वेधे । रभ राभस्ये कौतुके इत्यर्थः । आङ्गूर्वस्त्वारम्भे ।

२३७, रभि-लभोर्नम् शवधोक्षज सर्वेश्वरे ।

अमृता—२३६. मानेति । मान विचारणे पूजायाच्च, वध वन्धने निन्दायां च, दान अवखण्डने, शान तेजने इत्येतेभ्य उत्तरे अर्थ विशेषे हि सन् मवति, नरस्यान्तवर्ण ईरामश्च स्यात् । बीमत्सत इति—जवर्जं हरिगदादेरित्यादिना वरामस्य भरामः । वर्गादित्वादिति वर्गीयवरामादित्वादेत्व-निषेधो न भवेदित्यर्थः दान-शानोस्तु अर्थान्तराभावात् स्वार्थं हिसन्निष्प्यते । दीदांसते शीशांसते इति ।

अमृता—२३७. रभीति । शवधोक्षजवर्जिते सर्वेश्वरादौ प्रत्यये परे रभ राभस्ये

बाल०—प्यायः । यद्यु अधोक्षजे च परे प्यायः स्थाने पी भवति । पी इत्यस्य एकवर्णत्वाभावात् नान्ते प्रवर्तते । पिष्ये इति आदेशानन्तरं द्विर्वचनम् । कासाच्चक इति सौधैर्गृहविशेषैः । सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यमरात् । ननु 'वार्णो विकारः सन्धिः स्याद्विषयापेक्षकः क्वचिदित्यनेन सन्धेविषयापेक्षकत्वात् शपा सह सन्धिमकृत्वा गाते गाते इत्यत्र द्विवचन-बहुवचनविषये प्रथमतः 'अत आ ई स्त-थयो'रित्यनेनारामस्य ईत्वं कथं न स्यात्, शपोऽराम विद्यमाने अन्त इत्यस्य नरामहरो वा कथं स्यादिति चेत् केनाप्युक्तम् ? तत्रैवं समाधेयम्—विषयापेक्षकः क्वचिदित्यस्य परिभाषिकत्वेन । तत्र क्वचिदग्रहणेन च मातृवत् परिभाषेति नेष्टुं हि विश्वद्वयते इत्युक्ताद्वेतो 'रन्तरङ्ग-बहिरङ्ग्योरन्तरङ्ग विधिर्बलवानि'ति न्यायबलवत्वाच्च सन्धेरनिवार्यत्वम्, अतः सन्धौ सति शपोऽरामान्तर्भावात् तत्सर्वं नासमञ्जसम् एतत् प्राचीनानामपि मतं, तथोक्तं तैः 'सन्निहितालाभे सन्निहितकार्यमेवेति न कश्चिद्विरोध' इति । गीयत इति 'दामोदरे'त्यादिना ईरामः । कालापास्त्वति दामोदररेत्यादारिति दामोदरेत्यादिलक्षणानुरूपलक्षणे इत्यर्थः । गायतीति निर्दिष्येति तस्मात् । कालापानां मते 'गै शब्दे' इत्यस्यैव ग्रहणम् । अदितेति 'स्थादामोदरयो'रित्यादिना इरामे कृते 'वामन-वैष्णवाभ्यामि'त्यादिना सेर्हरः ॥२३५॥

बाल०—देडः । अधोक्षजे परे नरसहितस्य देडः स्याने दिग्गिर्भवति ॥

बाल०—मान । मान विचारणे पूजायाच्च, वध वन्धने निन्दायाच्च, दान अवखण्डने शान तेजने इत्येतेभ्य उत्तरे सन् भवति, नरस्यान्त ईरामश्च भवति । दान शानोर्गुपादिवदर्थान्तरं नास्तीति सन् विधानेऽर्थं व्यवस्था नोक्ता, किन्तु सार्थं भवतीति ज्ञेयम् । बीभत्सते इति 'जवर्जं हरिगदादे'रित्यादिना वस्य भत्वम् । बीभत्साच्चक्रे इति 'अनेकसर्वेश्वरकाशिभ्यामि'त्यादिना आम् । वर्गादित्वादिति वर्गीयवरामादित्वात् 'शसु ददु वरामादीनामि'त्यादिना आम् । वर्गादित्वादिति वर्गीयवरामादित्वात् 'शसु ददु वरामादीनामि'त्यादिना न एत्वादिनिषेधः ॥२३६॥

आरभते, आरभ्यते । आरव्य । आरम्भ ।

दु लभष् प्राप्तौ । दुषावितौ । लभते, लभ्यते । अलव्य ।

२३८, लभेन्तुम् जम्बिणो वर्ण, सोपेन्द्रस्य तु नित्यम् ।

अलम्भ अलाभि प्रालम्भ ।

द्युत दीसौ । द्योतते ।

२३९, द्युतादिभ्यः परपदं वा भूतेशो ।

पुषादि द्युतादीति ङः, अद्युतत् अद्योतिष्ट ।

२४०, सपरसर्वेश्वर-यवराणामित्त्ररामादेशः सङ्कर्षण संज्ञः ।

सम्प्रसरणमित्यन्ये ।

दुलभष् प्राप्तौ इत्यनयो रुत्तरे नुमागमो भवति । अधोक्षजे तु आरेभे । आरव्येत्यत्र सर्वेश्वर परत्वाभावान्त नुम् । इह तावदिण् प्रत्यये एव सूत्रप्रवृत्तत्वेऽपि कृत प्रकरणे च सूत्रचरितार्थता द्रष्टव्या ।

अमृता०—२३८. लभेरिति । णमौ इणि च परे लभेन्तुम् वा स्यात् । उपेन्द्र पूर्वस्य तु लभे नेन्तुम् नित्यं भवति । णमुः कृत् प्रत्ययः । तत्र लम्भं लम्भं, लाभं लाभं वेति रूपद्वयं वौध्यम् ।

अमृता०—२३९. द्युतादिभ्य इति । भूतेशो परे द्युतादिभ्यः परपदं वा स्यात् । पुषादीत्यादि सूत्रे परपद निर्देशादात्मपदे अद्योतिष्ट इत्यत्र ङो न भूतेश इति किम्—अन्यत्र न—द्योतिष्टते । द्युतादयो घटान्ता द्वाविंशतिः ।

अमृता०—२४०. सपरेति । परसर्वेश्वरसहितानां यराम-वराम-ररामाणां यथाक्रमं इरामोरामऋरामादेशः सङ्कर्षण संज्ञको भवति ।

बाल०—रभि । शवधोक्षजयोर्वजितं वर्जनं यत्र ताट्षो सर्वेश्वरे परे रमिलभोनेन्तुम् भवति, शवधोक्षजाभ्यां वर्जिते सर्वेश्वरे परे इति व्याख्याने तु अर्थसौष्ठवं न भवति । शवधोक्षजवर्जं सर्वेश्वर इति वा पाठः । आरव्येति 'वामने'त्यादिना सेर्हरः । दुलभष् प्राप्तावित्यनन्तरं दुषाविताविति वहुषु पुस्तकेषु न हश्यते, किन्तु तत् लिपिकरप्रमादात् पतितमिति लक्ष्यते ॥२३७॥

बाल०—लभे णमौ इणि च परे लभेन्तुम् वा भवति, सोपेन्द्रस्य लभेस्त नित्यं नुम् भवति । नुम् कृत्, तत्रोदाहरणं कृतप्रकरणे वक्ष्यते २३८॥

बाल०—द्युता । भूतेशो विषये द्युतादिभ्य उत्तरे परपदं वा भवति ॥२३९॥

बाल०—सपर । परसर्वेश्वरसहितानां यराम-वराम-ररामाणाम् इरामोराम-ऋरामादेशः सङ्कर्षणसंज्ञो भवति ॥२४०॥

२४१, द्युति-छाप्यो नरस्य सङ्कर्षणः ।

दिद्युते । वृतु वर्त्तने । वर्त्तते । द्युतादित्वादवृत्तत् अर्वात्तिष्ठ ।

२४२, वृतादिभ्यः परपदं वा स्य-सनोः ।

२४३, कृपे वर्गलक्लकौ च ।

२४४, वृतु वृधु शृधु स्यन्दूभ्यो नेट् सरामे आत्मपदाभावे ।

वर्त्तस्यति वर्त्तिष्यते । कृपू सामर्थ्ये ।

२४५, कृपे चूर्चं लृ ।

अमृता०—२४१. द्युतीति । द्युतेः यन्त-स्वपधातोश्च नरस्य सङ्कर्षणो भवति । नरविष्णुजनानामादिशिष्यते इत्यस्यापवादः । स्वापेः—सुष्वापयिषतीति वक्ष्यते ।

अमृता०—२४२. वृतादिभ्य इति । वृधु स्यन्दूभ्यः परपदं वा स्यात् स्यप्रत्यये सन् प्रत्यये च परे । स्ये इति कल्केरजितस्य च एकदेशनिदेशः ।

अमृता०—२४३. कृपेरिति । वालकल्कौ परे चकारात् स्य-सनोश्च परयोः कृपेरुत्तरे परपदं वा भवति ।

अमृता०—२४४. वृत्विति । वृतु वर्त्तने, वृदु वृद्धौ, शृधु शब्दकुत्सायां, स्यन्दू स्ववणे इत्येतेभ्य उत्तरे आत्मपदाभावेऽर्थात् परपदे इट् न भवति । वृतादि त्रयाणामिटि प्राप्ते निषधः, स्यन्दे रुदित्वेन विकल्पेन ग्राप्ते निषेध एषः । एवं वृधु—वर्त्तस्यति वर्द्धिष्यते, अवर्त्तस्यत् अर्वाद्विष्यत ।

अमृता०—२४५. कृपेरिति । कृपू सामर्थ्ये इत्यस्य ऋरामस्यस्थाने लृराम आदिश्यते

बाल०—द्युति । द्यतेन्यन्त-स्वपधातोश्च नरस्य सङ्कर्षणो भवति । दिद्युत इति सङ्कर्षणाविधानस्य परत्वात् नात्र 'नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते' इति प्रवर्त्तते, यत उक्तं 'पूर्व-परयोः परविधिर्बलवानि'ति । अस्य चान्तरपाठादित्यादिकं यद् वक्ष्यते, तदत्रैव वक्तुं योग्यमिति ज्ञेयम् ॥२४१॥

बाल०—वृता । स्य-सनोः सतोवृतादिभ्य उत्तरे परपदं वा भवति । वृतु वर्त्तने वृधु वृद्धौ, शृधु अपानशब्दे, स्यन्दू श्रवणे एते चत्वारो वृतादयः ॥२४२॥

बाल०—कृपेः । स्य-सनोः सतोवर्गलक्लकौ च विषये कृपेरुत्तरे परपदं वा भवति ॥२४३॥

बाल०—वृतु । आत्मपदाभावे सति सरामे परे वृतादिभ्य उत्तरे इट् न भवति ॥२४४॥

बाल०—कृपेः । कृपेऋर्मलृरामो भवति । अकलृपदिति द्युतादित्वात् । अकलृप अकलिपष्टेति उरामेत्वाद्विकल्पितेऽत्वम् ॥२४५॥

कल्पते । अकलृपत् अकलृप्त अकलिपष्ट । स्थानिवत्त्वात् नरश्चरामस्या-
रामः—चकलृपे ।

२४६. कृपे नेंट् सरामोदि-वालकल्क्यो रात्मपदाभावे ।

कल्पता । आत्मपदे—कल्पता कलिपता ।

व्यथ दुःखे भये चलने च । अव्यथिष्ट अव्याथि ।

२४७. व्यथो नरस्य सङ्कर्षणोऽधोक्षजे, पुन नंसङ्कर्षणः ।

अस्य चानन्तर पाठान्नात्र नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते । विव्यथे ।

ऊह वितके । ऊहते ऊहृते ।

२४८. उपेन्द्रादूहते वर्मिनः कपिल ये ।

समुहृते । केवलोहतेरेव; नेह—भा ऊहृते ओहृते,—समोहृते ।

अकलृपदिति—द्युतादित्वाद् भूतेशो परपदं इश्व । अकलृप्त अकलिपष्टेति—ऊरामेत्त्वाद्वि-
कलिपतेद्वत्वम् ।

अमृता०—२४६. कृपेरिति । आत्मपदाभावेऽर्यात् परपदे सरामादौ प्रत्यये वालकल्कौ
च परे कृपेरुत्तरे इट् न भवति । ऊदित्वाद् विभाषयेटि प्राप्ते निषेधः । अव्यथिष्टेति—
द्युतादित्वाभान्नेह परपदम्; किन्तु स्वतः सिद्धमात्मपदम् ।

अमृता०—२४७. व्यथ इति । अधोक्षजे परे व्यथ धातो नंरस्य सङ्कर्षणः स्यात्,
सङ्कर्षणे कृते तुपुनः सङ्कर्षणो न भवति । अरामसहित यरामस्य सङ्कर्षणे इरामे जाते वि-
इति स्थितं, ततः पुन स्तस्य संकर्षणे (उरामरुपे) प्राप्ते प्रेतिषेधोऽयम् । अस्य सङ्कर्षण-
विधानस्यानन्तर पाठात् परोक्तत्वात् पूर्व-परयोः परविधि वलवानिति न्यायादित्यर्थः ।

अमृता०—२४८. उपेन्द्रादिति । कपिल-ये परे उपेन्द्रादुत्तरस्य ऊहधातो वर्मिनो
भवेन्नतु चान्यसंयुक्तस्येत्यर्थः । ननु समीह्यरेति भूतेश्वर प्रयोगे सर्वेश्वरादे वृष्णीन्द्रोऽत्
प्रसङ्ग इत्यनेन यो वृष्णीन्द्रो विधीयते ततः पूर्व वामनः कथं न क्रियत इति शङ्कायां
समाधत्ते—नित्यत्वादिति । वामने कृतेऽपि न कृतेऽपि प्रसङ्गमात्र निमित्तत्वेन वृष्णीन्द्रो

बाल०—कृपे । आत्मपदाभावे सति सरामादौ प्रत्यये बालकल्कौ च परे कृपेरुत्तरे
इट् न भवति । कल्पा कलिपतेति विकलिपतेद्वत्वात् ॥२४६॥

बाल०—व्यथो । अधोक्षजे परे व्यथो नरस्य सङ्कर्षणो भवति ।

पुनः । सङ्कर्षणे कृते पुनः सङ्कर्षणो न भवति । अस्य चेति अस्य सङ्कर्षणविधानस्य
अनन्तरपाठात् परोक्तत्वात् ॥२४७॥

नित्यत्वाद् वामनं वाधित्वा वृष्णीन्द्रः । सकृदपि विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद् वाधितमिति न्यायेन पुन नं वामनः । समौह्यत ।

॥ इत्यात्मपद प्रक्रिया ॥

वृष्णीन्द्रे पश्चाद्भवत् वामनः ? तन्निरस्यति—सद्वदपीति । विप्रतिषेधो नाम तुल्यवल त्वा-
दुभयप्राप्तिविरोधः ।

॥ इति व्याख्यातात्मपद प्रक्रिया ॥

बाल०—उपे । कपिल-ये परे उवेन्द्रादुत्तरस्य ऊह धातोर्वामिनो भवति । ननु
समौह्यतेत्यत्र वृष्णीन्द्रात् पूर्वं वामनः कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—नित्यत्वादिति । वामने
कृतेऽपि न कृतेऽपि वृष्णीन्द्रो भवतीति वृष्णीन्द्रस्य नित्यत्वं, ननु वृष्णीन्द्रे कृतेऽपि वामनः
कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—सकृदपीति । विप्रतिषेधे उभयप्राप्तिविरोधे ॥२४॥

॥*॥ इति आत्मपदप्रक्रिया ॥*॥

